

Предмет: Історія України

Тема: Україна на початку ХХ століття.

Основні терміни; основні поняття:

1. **Адміністративно-територіальний устрій** - поділ території країни на окремі частини — адміністративно-територіальні одиниці (губернії, провінції, області, округи, повіти), залежно від якого створюються і діють органи державної влади та місцевого самоврядування.
2. **Австро-Угорська монархія** - двоєдина імперія очолена династією Габсбургів та утворена внаслідок компромісної угоди, укладеної між двома складовими її частинами: Австрією та Угорщиною у 1867 році. Проіснувала в Центральній Європі до розпаду в 1918 році в кінці Першої світової війни.
3. **Економіка** – комплекс суспільних наукових дисциплін про господарство, а саме — про організацію та управління матеріальним виробництвом, ефективне використання ресурсів, розподіл, обмін, збут і споживання товарів та послуг.
4. **Монополія** — згідно з економічною теорією це велике підприємство, фірма чи об'єднання (спілку), що концентрує у своїх руках значну частину виробництва і збуту певного виду продукції, пануючи на ринку з метою одержання монопольного прибутку.
5. **Синдикат** — це об'єднання низки підприємств однієї галузі промисловості, учасники якого зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Матеріал лекції:

1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії

На початку ХХ ст. український народ не мав своєї держави. Його землі загальною площею 700 тис. кв2 було переділено між Росією та Австро-Угорщиною. Всього на українських землях проживало 48 млн. осіб, зокрема 33 млн. українців. Українські землі, що входили до складу Росії, були об'єднані в три регіони — генерал-губернаторства по 3 губернії в кожному: **Малоросійська** (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії), **Київська** (Волинська, Подільська і Київська губернії) і **Новоросія** (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії). Кожна губернія поділялася на 10-12 повітів*, а ті, своєю чергою, на волості* з кількома селами у кожній. Губернськими і повітовими центрами були міста, волосними — містечка. Губерніями керували губернатори, яких призначав цар із середовища вищих військових і відомих дворян. Повіти очолювали капітани-справники, яких обирали зі свого середовища дворяни повіту. На чолі волості стояв обраний волосним сходом старшина. Йому підпорядковувалися сільські старости, яких обирали сільські громади. Окрім цих органів виконавчої влади, у губерніях і повітах створювалися виборчі самоврядні установи — земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Втім, їхні функції були обмежені питаннями будівництва та утримання місцевих шляхів, розвитку хліборобства, промисловості, торгівлі, надання населенню медичних послуг, освіти, зв'язку, протипожежного захисту тощо. Діяльність земств контролювалася губернаторами та міністерством внутрішніх справ.

До складу Австро-Угорщини входили три історичні українські регіони:

Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття.

Східна Галичина з адміністративним центром у Львові переділялася на 50 повітів, Північна Буковина з центром у Чернівцях — на 10 повітів, Закарпаття з центром Ужгород — на 4 комітати. У Буковині найвищою посадовою особою був **крайовий президент**, а в Галичині — **намісник**. Вони призначалися цісарем і мали широкі повноваження. Їм підпорядковувалися повітові старости, яких призначав міністр внутрішніх справ. Повітові старости призначали війтів, які очолювали сільські громади. У Львові й Чернівцях діяли крайові сейми, що виконували функції органів місцевого самоврядування. Вони

опікувалися проблемами торгівлі, освіти, санітарного стану в населених пунктах тощо. Переважну більшість населення українських земель складало селянство.

У Наддніпрянській Україні в сільській місцевості проживало 84% населення, в західноукраїнських землях — 85%.

2. Місце української економіки у господарському житті двох держав

Початок ХХ ст. позначився в українських землях розгортанням процесу індустріалізації, що передбачало подальший розвиток великої машинної індустрії та створення нової структури економіки. Найбільш потужно ці процеси розгортались у Наддніпрянській Україні, де частка промисловості в загальному обсязі продукції всього народного господарства становила 48,3% (у середньому по Російській імперії 40%). Тут працювало понад 8 тис. фабрик, заводів, шахт та інших промислових підприємств, більш ніж 800 тис. робітників. Унаслідок індустріалізації поступово склалася певна спеціалізація промислових районів: сформувалися три найпотужніші за обсягом промислового виробництва регіони: **Правобережжя**, що давало 46,5% всього обсягу, **Лівобережжя** — 30,5%, **Південь** — 23%.

Південь став визначним центром базових галузей економіки:

- вугільної,
- залізорудної,
- металургійної,
- машинобудівної.

На початку століття металургійна промисловість поставала у вигляді великих механізованих підприємств — заводів комбінованого типу — з доменними, мартенівськими печами та прокатними цехами, з власною системою вугільних шахт і залізорудних копалень. Правобережжя залишалось міцним осередком розвитку легкої, харчової промисловості. Лівобережна Україна була центром харчової та машинобудівної промисловості. З часом і ці осередки промислового виробництва набули загальноросійського значення. Активно розвивалась на той час транспортна система. Зокрема, загальна довжина залізничних колій сягала 8,5 тис. км і становила п'яту частину всієї мережі Росії. Вони з'єднували промислові центри з морськими портами. Потреби залізниці забезпечували паровозобудівні заводи у Харкові й Луганську. На Миколаївському суднобудівному заводі будувались пароплави, які перевозили вантажі на річкових і морських комунікаціях імперії. На азово-чорноморські порти припадала майже третина товарів, вивезених через європейські порти Росії. У межах загальноімперської економіки Україна виступала як головна вугільно-металургійна база, найпотужніший виробник цукру та провідний регіон товарного зерна. До Першої світової війни українська промисловість становила 24,3% загальноімперської, даючи понад 70% продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому. На західноукраїнських землях промисловість розвивалась повільніше.

На початку ХХ ст. у Східній Галичині нараховувалося 700 промислових підприємств, де працювало 300 тис. робітників. Найбільш потужно тут розвивався видобуток нафти. У 1900 р. тут видобували понад 325 тис. тон нафти, а через три роки її видобуток зріс у 6 разів, що становило 5% від світового видобутку. Але цісарська влада не заохочувала перероблення нафти на місцях. Вивізне мито на не перероблену нафту було нижчим, ніж на нафтопродукти. Тому на місцях видобутку перероблялася лише третина від загальної кількості сирової нафти, а решта відправлялась для перероблення до Австрії та інших провінцій монархії.

На початку ХХ ст. поживався розвиток більшості галузей харчової промисловості, насамперед цукрової, борошномельної, спиртогорілчаної тощо. Працювало п'ять полотняних фабрик, орієнтованих на потреби внутрішнього ринку. Щорічно в районі Карпат вирубували 10 млн куб. м деревини. Дві третини її у вигляді сировини або напівфабрикатів вивозилися для подальшого перероблення у промислово розвинені райони Австро-Угорщини, а решту переробляли на 100 місцевих невеликих лісопильних

заводах (у середньому по 20 робітників). У краї видобували 64% солі Австро-Угорської монархії. Однак на неї було введено державну монополію і високу ціну. Внаслідок такої політики західноукраїнське населення потерпало від «соляного голоду», а сіль вивозилася на продаж за кордон. У краї видобували також озокерит (гірський віск) для виготовлення мастил, церковних свічок, ізоляційних матеріалів в електротехніці, буре вугілля, основним споживачем якого була місцева залізниця. У Закарпатті видобували граніт, мармур, вапняк, гончарну та білу вогнетривку глину, що використовувалася для виготовлення фарфорового й фаянсового посуду. У західні провінції Австро-Угорщини вивозилося з українських земель багато продукції тваринного походження, птахівництва, шкірсировини, масла, жири тощо. Значну частку експорту складала велика рогата худоба. За межі краю щорічно поставлялося 50 тис. голів великої рогатої худоби, 300 тис. голів свиней, значну кількість продукції вівчарства. Загалом в експортній продукції західноукраїнських земель сировина становила 90%. Водночас західноукраїнські землі були ринком збуту товарів, що виготовлялися за її межами. Із західних провінцій Австро-Угорської монархії до Галичини, Буковини, Закарпаття завозилася дешева фабрично-заводська продукція, яка витісняла з ринку місцеві вироби. На це був орієнтований і розвиток транспорту.

На початку ХХ ст. довжина залізничних колій у краї сягала понад 4 тис. км. Проте залізничне будівництво не викликало масштабного розвитку важкої індустрії (як це було в Росії), а лише сприяло поживленню виробництва промислової продукції, головно лісопере-робної та будівельної. Водночас залізниця розширила можливості Австро-Угорщини у вивезенні із західноукраїнських земель сировини та завезенні в регіон товарів із західних провінцій.

На початку ХХ ст. визначальним для сільського господарства Наддніпрянської України було зростання товарного, підприємницького виробництва. Найшвидше сільське господарство розвивалося на Півдні, де поміщицькі господарства перейшли на вдосконалену техніку і механізація охоплювала дедалі більше виробничих процесів у хліборобстві. Цьому сприяв розвиток виробництва вітчизняної сільгосптехніки.

Поступово зростала кількість парових молотарок, жаток, сівалок, віялок, культиваторів, парових двигунів. Розширювалися орні землі та посіви. Прогрес у рослинництві характеризувався переходом до багатопільної системи рільництва, розширенням площ озимини, застосуванням сівозмін із посівами кормових культур і травосіяння, використанням мінеральних добрив. Однак такі нововведення не набули масового характеру. Головною системою рільництва залишалося трипільля, а в степовій частині зберігався переліг. На Правобережжі та Лівобережжі України зміни відбувалися з розширенням посівів цукрового буряку. З використанням тогочасної сільськогосподарської техніки тут господарювала невелика кількість селянських господарств. Наприклад, на Лівобережжі 40% плугів іще були дерев'яними.

Провідним напрямом у розвитку сільського господарства було вирощування зернових культур, під які відводилося понад 90% усіх посівних площ. Україна була основним регіоном Російської імперії, де вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, гречку. На початку ХХ ст. вона забезпечувала 22% збору хліба імперії. Під технічні культури відводилося лише 3,8% посівних площ, під овочі й картоплю — 3,8%, решта йшла під кормові та інші культури. Серед технічних культур перше місце посідав цукровий буряк. У 1900 р. 78% площ, зайнятих цією культурою, були в Наддніпрянщині й давали 82% валового збору цієї культури в Росії. Важливими технічними культурами Наддніпрянщини були льон і тютюн. Вирощували багато картоплі, яка посіла важливе місце в харчуванні, стала сировиною для промислового гуральництва, виробництва крохмалю. З 1870 по 1900 рр. посіви картоплі збільшилися майже втричі. У цілому товарність сільського господарства підросійських земель залишалася низькою і дорівнювала лише третині валової продукції Наддніпрянщини. Причинами були екстенсивний розвиток сільського господарства, низький технічний рівень, перевага

зернових культур над іншими, що виснажувало українські ґрунти. Крім того, більшість поміщицьких господарств, не маючи коштів, засобів, досвіду, вели господарство у формі відробітків* (праця за гроші зі своїм реманентом, за борг або проценти з боргу, за землю і житло, за право пасти худобу на полях поміщика тощо) чи брали землю в оренду. Якщо ж урахувати, що селянин сплачував викупні платежі, численні податки та виконував натуральні повинності, то цілком зрозуміло, що на початку ХХ ст. в аграрному секторі переважало найбідніше селянство, нездатне до запровадження якісних змін у веденні господарства.

На західноукраїнських землях сільське господарство домінувало в економіці краю (понад 2/3 валової продукції). Багатогалузеве сільське господарство було орієнтовано на внутрішній та зовнішній ринки. На початку ХХ ст. його товарність зростала. У торговому балансі господарств провідна роль відводилась рослинництву, паралельно з ним успішно розвивалось і тваринництво. У структурі посівів провідним напрямом було вирощування зернових культур (майже 60% усіх посівних площ). У Східній Галичині переважав вівсяно-житній, а в Закарпатті та Північній Буковині домінував вівсяно-кукурудзяний напрям. Щодо пшениці, то вона посідала третє місце у посівній площі краю. Врожайність зернових була вищою, ніж у Наддніпрянщині, і сягала 10 ц/га. Водночас у краї відчувався дефіцит зерна. Населення західноукраїнських земель споживало хліба удвічі менше, ніж у Наддніпрянщині, та покривало нестачу товарного хліба імпортом. Під технічні культури (коноплі, льон, тютюн, цукровий буряк, хміль) відводилося лише 1% усіх посівних площ.

3. Економічна криза 1900-1903 рр. Утворення монополістичних об'єднань

Початок ХХ ст. відзначився глибокою світовою економічною кризою (1900-1903 рр.), яка вплинула і на українські землі. Найбільшої гостроти криза набула у важкій промисловості, зокрема в залізорудній і металургійній. У Криворіжжі в 1902 р. з 79 рудень діяла лише 41. У 1903 р. на півдні Наддніпрянщини із 56 доменних печей працювало лише 23. Випуск паровозів у Луганську та Харкові скоротився на третину. Криза зачепила легку й харчову промисловість. Склади цукрових заводів були переповнені нереалізованою продукцією. Значна кількість підприємств згорнули свою діяльність, а отже, почало стрімко зростати безробіття. Зокрема, на 1903 р. у гірничій промисловості було звільнено третину робітників. Всього ж у Наддніпрянщині безробітними стало понад 100 тис. робітників. У Харкові кількість безробітних сягала 16 тис., у Катеринославі — 15 тис., у Донбасі звільнили кожного п'ятого. Розмір платні скоротився на 15-20%, тривалість робочого дня зросла до 12-16 годин. Водночас економічна криза стала каталізатором реалізації потенційних можливостей регіону, що, загостривши конкуренцію та посиливши поляризацію підприємств, змусило буржуазію максимально сконцентрувати і об'єднати сили. Вона супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих, тобто, значно посилилася концентрація виробництва, сягаючи великих, навіть порівняно із західноєвропейськими країнами, розмірів. За рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях Наддніпрянська Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з перших місць у світі. Великі підприємства зазвичай не належали одній особі, а були акціонерними товариствами*, де капітал переділявся на паї (акції), і власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства та отримували частку прибутку відповідно до свого паю. Тільки за 1905 р. в Україні було створено 285 акціонерних товариств, не було жодного великого металургійного заводу, який не входив би в акціонерну компанію.

Внаслідок посилення концентрації промисловості в деяких галузях виникають компанії (великі підприємства), фірми чи об'єднання (спілки), що посідають монополіне становище, контролюючи значну частину виробництва і збуту певного виду продукції. Можливість істотно впливати на ринкові ціни та обсяги пропозиції товарів забезпечувала таким компаніям високі прибутки. Першою монополією, що виникла в Наддніпрянській Україні ще 1893 р., був синдикат цукрової промисловості. Він об'єднав 203 з 224 цукрових

заводів, що належали родинам Бобринських, Браницьких, Бродських, Потоцьких, Терещенків, Харитоненків, Ярошинських, і виробляв 1,2 млн т цукру щорічно (друге місце у світі після Німеччини). Процес монополізації набув масштабності на початку ХХ ст., коли виникли такі могутні синдикати, як «Продамет» (1902 р.), «Продвагон» (1904 р.), «Продвугілля» (1904 р.) та ін. Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, синдикат «Продвугілля», до якого входило 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні. Загалом в Україні діяли 30 синдикатів, які мали 60-80% збуту галузевої продукції. На західноукраїнських землях виникали фінансово-кредитні монополії: «Галицько-Карпатське товариство», «Галіція», «Мундус», «Сольва», які вкладали гроші у розвиток нафтової, хімічної, деревообробної промисловості. Поява монополій у цілому неоднозначно впливала на виробництво й соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії, якщо й не усували циклічних промислових криз, то все ж значно пом'якшували їхню руйнівну дію. З іншого боку, їхні власники, контролюючи значну частину виробництва в тій чи тій галузі, з метою підвищення цін на свою продукцію часто штучно підтримували в країні нестачу фабрично-заводських виробів, вугілля тощо. Приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресові, звужували сферу регулятивної дії ринкових відносин.

Монополія — згідно з економічною теорією це велике підприємство, фірма чи об'єднання (спілку), що концентрує у своїх руках значну частину виробництва і збуту певного виду продукції, пануючи на ринку з метою одержання монопольного прибутку.

Синдикат — це об'єднання низки підприємств однієї галузі промисловості, учасники якого зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність. У синдикатів реалізація продукції здійснюється через спеціально створену спільну збутову контору.

Питання до матеріалу теми:

1. Визначте основні риси адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини?
2. Вирізнити спільне та відмінне адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини?
3. Який регіон з двох держав став визначним центром базових галузей економіки?
4. Що на початку ХХ ст. стало визначальним для сільського господарства Наддніпрянської України?
5. Який регіон Російської імперії був основним для вирощування зернових культур? Чому?
6. У чому полягала економічна криза 1900-1903 рр. на Україні?
7. Поясніть, як пов'язані прояви світової економічної кризи з появою монополістичних об'єднань?

Відповіді надсилати викладачу ЖАДК НТУ Липко Т.В. на електронну адресу:

smart0206@ukr.net